

“Труды Киевской Духовной Академии”
про початкові народні школи у другій половині ХІХ століття

В статті аналізуються публікації про початкові (церковнопарафіяльні) школи, які були розміщені на сторінках наукового журналу Київської академії. Наголошується, що програма цього друкованого органу передбачала публікацію матеріалів про історію та стан освіти, але інтерес до народних шкіл постійним не був. Провідними мотивами аналізованих публікацій були такі: роль духовенства в справі поширення народної освіти, значення початкової школи для релігійного виховання, необхідність добродійної підтримки народних шкіл книгами та коштами, місце школи в житті народу, створення нормативно-правової бази функціонування початкових шкіл та державне регулювання цією ланкою системи освіти.

Ключові слова: народні школи, церковнопарафіяльні школи, початкова освіта, Київська академія, “Труды Киевской Духовной Академии”, православне духовенство, єпархія.

В умовах реформування освітянської сфери актуальним є вивчення як історичного досвіду формування та функціонування усіх ланок системи освіти, так і висвітлення його на сторінках наукових видань та періодичної преси. У зв'язку з цим викликає інтерес академічний журнал Київської духовної академії, яка упродовж тривалого часу була освітнім осередком на українських землях, і на сторінках її друкованого органу публікувались матеріали про історію та тогочасний стан системи освіти.

Журнал “Труды Киевской Духовной Академии” виходив упродовж 1860-1917 років і на його сторінках, окрім наукових праць богословського характеру та церковної історії, опубліковано чимало досліджень з тодішнього суспільно-політичного та культурного життя. З нагоди 50-річчя виходу журналу його видавці зазначали, “що взяли своїм девізом повагу до сучасності, живий відгук на її питання і вважали своїм обов'язком, залишаючись на ґрунті християнства і православ'я, підтримувати усе те добре і благородне, що визрівало в тодішньому суспільстві” [1, с. 698]. У середині ХІХ століття одним з важливих постало питання поширення освіти, а у

зв'язку з цим – відкриття початкових народних шкіл, до чого активно долучилась Православна церква. Тому у перших же книгах журналу поміщено матеріали про початкові школи при церквах, а в подальшому публікувались дослідження про успіхи і недоліки церковнопарафіяльних шкіл.

“Труды Киевской Духовной Академии” як джерело вивчення тих чи інших аспектів історії церкви уже потрапляли у зону дослідницької уваги. Так, дисертаційна робота Гудзенко С.М. присвячена висвітленню проблем історії церкви України-Русі (православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу “Труды Киевской Духовной Академии” [2], а Кузнець Т.В. досліджувала журнал як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні в цілому [3] та джерело вивчення біографій київських митрополитів [4]. Щодо публікацій журналу про церковнопарафіяльні школи зазначеного періоду, то цей аспект спеціально не досліджувався.

Метою даної наукової розвідки є аналіз публікацій про церковнопарафіяльні школи, які були поміщені на сторінках журналу “Труды Киевской Духовной Академии” у другій половині XIX століття. Їх зміст та провідні ідеї показують труднощі та успіхи в розвитку шкільництва зазначеного періоду, а вивчення досвіду розширення шкільної мережі викликає пізнавальний інтерес.

З 1837-го року при Київській духовній академії виходив журнал “Воскресное чтение”, який мав широку читацьку аудиторію і задовольняв попит освічених кіл суспільства на інформацію філософсько-богословського та літературного характеру. Причиною порушення клопотання про відкриття ще одного друкованого органу було бажання керівництва академії розширити коло своєї науково-літературної діяльності. Тодішній ректор академії архимандрит Анатолій 16 вересня 1857 року представив на розгляд академічної корпорації програму майбутнього друкованого друкованого органу. Планувалося, що журнал складатимуть статті з науково-академічного курсу, а саме: богословіє з усіма галузями; історія церковна і громадянська,

натрологія; філософія; словесність російська і загальна. Чотири книжки журналу щорічно мали бути додатком до “Воскресного чтения”. Наукова громадськість академії схвалила таку програму і подала на затвердження митрополита Філарета. Та затверджена митрополитом, вона не була цілком схвалена Святійшим Синодом. Ще упродовж двох років узгоджувалась богословська частина журналу.

Св. Синод пропонував видавати не додаток до “Воскресного чтения”, а окремий журнал з назвою “Творения св. отцов западной церкви”, який би поділявся на дві частини: перекладні статті святих західної церкви та інші статті за бажанням академії. Подібні видання мали С.-Петербурзька, Московська та Казанська духовні академії. Але видання журналу за зразком уже існуючих не відповідало інтересам Київської академії. Не бажаючи бути російським відголоском, вона прагнула йти власною дорогою. На першому плані мав бути не російський переклад богословських догматів, а власні наукові дослідження з додатком витягів з “творінь св. отців”. Тому було вирішено поки-що відкласти видання нового журналу.

Невдовзі керівництво та викладачі академії повернулись до питання про необхідність нового академічного журналу. Було запропоновано назвати його “Соревнователь христианского просвещения”.

Київський митрополит Ісидор 23 грудня 1858 року через обер-прокурора Св. Синоду графа Толстого О.П. порушив клопотання перед Синодом про дозвіл на видання академічного журналу. Відповідь на ім'я митрополита надійшла майже через рік – 9 листопада 1859 року. Обер-прокурор повідомляв Київського митрополита, що Св. Синод як і раніше наполягає на необхідності російського перекладу “Творений Св. Отцов западной церкви”, а тому доручає митрополиту зобов'язати Київську духовну академію негайно розпочати видання журналу з назвою “Труды Киевской Духовной Академии”, в якому були б опубліковані твори блаженного Ієроніма, Августина та ін. Тобто, видання нового журналу було дозволено, але при умові публікації перекладу писань св. отців західної церкви. Та це не

завадило створити академічний журнал, який упродовж 57-ми років був друкованим органом наукової громадськості академії.

У першій книжці журналу, що вийшла у світ на початку 1860 року, була представлена читачам програма нового друкованого органу Київської академії. За задумом видавців журнал поділявся на два відділи: перший містив російський переклад з латинської мови твори св. отців давньої західної церкви, а у другому розміщувались наукові статті з проблематики навчальних дисциплін духовно-навчальних закладів. До другого відділу відносились трактати і витяги з уроків богословських, філософських та історичних: спеціальні дослідження особливостей християнства та євангельського благочестя; статті з галузі церковної статистики, документи та акти історичні, що стосувались регіональних особливостей церковного життя; твори давньої церковної писемності; повідомлення про стан православ'я загалом і знакових подій церковного життя як єдиновірних народів, так і не православних.

Чотири книжки журналу 1860-го року більше тяжіли до наукових збірників, ніж до журналу. Тому з 1861 року журнал стали видавати щомісячно з меншим обсягом сторінок і дещо зміненою програмою. Окрім перекладу творів св. отців церкви, в ньому стали публікувати переклад Святого Писання Старого Заповіту з коментарями філологічними та археологічними. Статті богословського, філософського та історичного змісту доповнювалися текстами проповідей, бесід та промов з церковної кафедри. Публікувались матеріали з історії церкви та про її сучасний стан. Стали з'являтися критичні та бібліографічні огляди сучасної духовної літератури, а іноді і твори світової літератури, які стосувались питань віри та життя християнського. Такі зміни в програмі журналу зробили його ближчим до широкої читацької аудиторії, він став відгукуватися на актуальні питання суспільного життя.

Ми не випадково коротко зупинилися на еволюції програми цього академічного журналу, аби підкреслити, що так як програма передбачала

висвітлення актуальних питань суспільного розвитку, то він не міг оминати проблеми народної школи. Чи достатньою є увага до важливої суспільної проблеми, коли їй упродовж 38-ми років присвячено тільки 9 публікацій, це уже інше питання. Можливо у сукупності з публікаціями про духовні училища, семінарію та академію, яких було значно більше, уявлення про духовну освіту та про освітянську діяльність Православної церкви є більш повним. Але у річниці теми даної статі нас цікавлять публікації тільки про початкові школи.

У другій книжці “Трудов Киевской Духовной Академии” за 1860 рік була опублікована стаття Івана Ігнатовича Малишевського про селянські школи при церквах Мінської єпархії [5]. Автор детально аналізує значення та умови розвитку церковнопарафіяльних шкіл не тільки у Мінській єпархії, а й в усьому південно-західному краєві. Він наголошує на тому, що саме сільському парафіяльному духовенству належить ініціатива відкриття шкіл для селянських дітей. Але зацікавленість духовенства до залучення дітей до школи викликана не стільки прагненням ліквідувати загальну неграмотність народу, скільки розумінням того, що грамотність стає джерелом релігійної освіти. Елементарна початкова освіта полегшує подальшу учительську діяльність духовенства. До того ж, для населення, яке перебувало під польським культурно- релігійним впливом, школи при православних церквах сприятимуть поверненню населення у лоно Православної церкви.

Малюючи незавидну картину шкільної освіти, І. Малишевський зазначає, що хоч подекуди і були початкові школи, а саме: у деяких містечках, при монастирях для монастирських селян, у селах багатих поміщиків, але користувались у них букварем і катехізисом польським. Слов'янського букваря і катехізиса, а тим більше російського, не було і в помині. Це і спонукало православне духовенство до активної участі у поширенні початкових шкіл, у яких би вивчалася слов'янська та російська словесність. Саме освіта була одним з дієвих засобів релігійного виховання, а загалом – зросійщення населення. А тому духовенство було зобов'язане взяти на себе

учительські функції.

Автор статті цитує розповідь Мінського владики про огляд ним єпархії у 1848 році, де той розповідає про релігійне невігластво населення, серед якого тільки старші з помилками знали повсякденні польські молитви, а віру вважали чимось додатковим до повинностей і податків. Але під релігійним невіглаством преосвященний розумів незнання російського і православного. Тому він і розпочав свою діяльність з утвердження у священників переконання, що вони перш за все наставники і вчителі народу. А відтак вони були зобов'язані відкривати при церквах школи для селянських дітей. За сумлінне виконання цього обов'язку священно- і церковнослужителі відзначалися можливими нагородами, публікаціями, задоволенням прохань про переведення на багатші парафії, зарахуванням дітей на казенне утримання, посвяченням у стихарі, рукопокладенням в диякони і т.д., або відмовою у проханні як тим, хто не турбувався про освіту. А так як при відкритті шкіл постало питання про їх фінансування, то він звернувся по допомогу до місцевих поміщиків. Просив виділити для дячків невелику винагороду грішми чи хлібом, або виділити приміщення до школи, а ще більше – спонукати селян відправляти своїх дітей до школи. Чимало поміщиків відгукувались на такі прохання єпархіального преосвященного і таким чином справа була зрушена з мертвої точки. А невдовзі і Св. Синод виділив кошти для матеріальної винагороди дячкам – учителям. Усе це зумовило успіхи у справі поширення початкової освіти, яка розумілася як засіб релігійного виховання, а у Мінській єпархії ще і як місток для повернення населення у православ'я. У статті чітко підкреслювалось, що це повернення, примирення, може здійснюватися не інакше, як шляхом освіти і бути плодом освіченого релігійного світогляду” [5, с. 241].

Стосовно мови навчання в початкових школах, то це питання теж вийшло на сторінки академічного журналу. У 1881 році була опублікована невелика стаття невідомого автора “По поводу распространения грамотности в юго-западной России” [6], у якій порушувались питання “об обучении

малорусского народа по малорусским или общерусским букварям”. Анонім пише, що не виключається можливість використання для народної освіти малоросійської книжної літератури, але, підкреслюючи свою належність до “южнорусского племени”, він однозначно наполягає, що “народ должно обучать по букварям на общерусском книжном языке”. Хто з поселян научиться читати по загальноруських букварях, – розмірковує автор статті, – той нічого не втрачає, а навпаки, отримає більшу вигоду. Вона заключається в тому, що опанувавши загальноруський буквар, людина отримає доступ до іншої багатой російськомовної літератури. І до того ж, опанувавши російську мову, населення без сторонньої допомоги зможе читати урядові циркуляри, вести переписку тощо.

Для аргументації доцільності вивчення російської мови, автор статті звертається до історії краю XVII- XVIII століть і резюмує, що “юго-западная Русь должна сохранять единство с северною, пользуясь к тому всеми средствами, какие представляют нам одноплеменность, единоверие и, наконец, единство общерусского книжного языка” [6, с. 108]. У примітках до статті автор твердив, що за отриманими ним “положительными сведениями из разных мест южнорусского края, народ желает учиться именно на общерусском книжном языке” [6, с. 109]. Але на це безапеляційне твердження анонімного автора не надруковано жодних заперечень чи дискусійних думок. Та, мабуть, і анонімність автора є не випадковою.

У період ліберальних реформ 60-х років XIX ст. на суспільні виклики щодо необхідності поширення світи журнал відгукнувся статтею І.І. Малишевського “Новые способы к лучшему устройству дела народного образования” [7], опублікованою в 1866 році. Написана вона з приводу звернення 5 березня 1866 року обер-прокурора Св. Синоду Д.О. Толстого до голів земських управ. Сам лист-звернення поміщено попереду статті і розпочинається він з констатації того, що при пробудженні в народі потреби до освіти виникло за підтримки духовного відомства багато початкових шкіл, відомих під назвою церковно-приходських училищ. Їх кількість сягає 21420, а

навчається в них 413524 учні. У жодному іншому відомстві нема такої кількості учнів. Так як це основна форма поширення освіти серед народу, то підтримка шкіл і можливе їх поліпшення має складати “один из существенных предметов общественной заботливости” [7, с. 167]. А між тим виявляється, – констатував далі обер-прокурор Св. Синоду, – що початкові школи і відкриває духовенство, і забезпечує навчання в них. Не маючи достатніх коштів на фінансування шкіл, воно саме не може їх достатньо забезпечити. Тому не вистачає шкільних приміщень, вони недостатньо освітлюються, опалюються, не мають обслуговуючого персоналу, не вистачає навчальних посібників, тощо. А відтак, земським управам запропоновано підтримати церковнопарафіяльні школи влаштуванням теплих приміщень, оплатою праці учителів та придбанням навчальної літератури і шкільних приладів. В кінці письма обер-прокурор Св. Синоду повідомив, що в духовних семінаріях вводиться курс педагогіки, як навчальної дисципліни, необхідної для вчителя, і утворюються недільні школи при семінаріях, де семінаристи під керівництвом викладача педагогіки будуть навчати дітей і таким чином готуватимуться до вчителювання в церковнопарафіяльних школах.

Не коментуючи пафосних мотивів листа обер-прокурора Св. Синоду, І.І. Малишевський звертає увагу на визнання високопосадовцем значення духовенства у справі народної освіти. Це визнання не може бути не поміченим тими, хто не визнає вирішальної ролі духовенства, а для самого духовенства є стимулом для посилення сумління на освітянській ниві. Ну а запровадження педагогіки в курс семінарської освіти є запорукою якісної підготовки майбутніх священиків-учителів початкових шкіл.

У 70-ті роки “Труды Киевской Духовной Академии” дещо відійшли від викликів реального життя і були академічним науковим збірником. Як зазначали згодом самі видавці “журнал принял более ученый характер и статьи на современные темы стали в нем случайными” [8, с. 698]. Та з 80-х років журнал набув попереднього характеру і на його сторінках знову

з'явилися статті на актуальні теми.

Однією з таких продовжувала залишатися проблема розвитку початкової освіти. У 1883 році була опублікована доволі розлога стаття Івана Ігнатовича Малишевського “К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ” [9], у якій дещо узагальнено досвід їх майже двадцятирічного функціонування і названі невирішені проблеми. Як видно з тексту статті, проблеми залишалися практично ті ж самі так як ця ланка освіти залишалась у віданні православного духовенства. Та все ж вони не перебували поза увагою держави. Уже йшлося про те, що початкова освіта розглядалася не як потреба безграмотного люду, а як засіб його релігійного виховання та русифікації. Тому знехтувати цим засобом самодержавна російська влада не могла. І виявом монаршої уваги до початкової освіти широких верств народу стали “височайше” затверджені 1884 року “Правила для церковно-приходських шкіл”. На хвилі обговорення цього документу та підвищенні суспільної уваги до початкових шкіл з'явилися дві статті Стефана Михайловича Сольського [9; 10]. Автор аналізував практику відкриття та функціонування церковнопарафіяльних шкіл, вказував на жертовність православного духовенства у справі поширення освіти і відмічав все ще незадовільне становище багатьох шкіл. Як вияв уваги вищої влади до освіти народу оцінювались нові правила для церковнопарафіяльних шкіл. “Правила” залишали ці школи конфесійними навчальними закладами, визначали коло предметів та статус учителів, вводили іспити, успішне складання яких звільняло хлопців від військової повинності, чітко формували вертикаль церковно-шкільного управління та контролю, типологізували школи (школи грамоти, однокласні, двокласні і другокласні для підготовки майбутніх учителів), встановлювали нагороди наставникам та попечителям церковнопарафіяльних шкіл. Піклування школами офіційно ставало обов'язком православних священно- та церковнослужителів. Своєрідним закріпленням цього обов'язку став знаменитий напис російського імператора на записці обер-прокурора Св. Синоду: “Надеюсь, что приходское

духовенство окажется достойным своего высокого призвания в этом важном деле” [11, с. 25].

Запровадження “Правил” 1884 року виводило церковне шкільництво на якісно новий рівень розвитку. Це не міг обійти увагою журнал Київської академії. І десятирічний досвід функціонування церковнопарафіяльних шкіл був узагальнений у статті Г.Булашева “Из истории церковно-приходских школ в Киевской епархии”, яка опублікована у двох номерах журналу за 1894 рік [12]. У 80-х роках ХІХ ст. Київська єпархія була першою серед інших за кількістю церковнопарафіяльних шкіл. Київський митрополит Платон (Городецький) приділяв значну увагу розбудові церковного шкільництва. Він заохочував і духовенство до сумлінної учительської праці, і схиляв мирян до того, щоб віддавали дітей до школи. Саме за його сприяння у церковних школах стали не тільки викладати богословські предмети, а й практикували народні читання та паломницькі подорожі. Була укладена спеціальна інструкція для ревізорів церковнопарафіяльних шкіл. Активнішою та відчутнішою стала і матеріальна підтримка шкіл доброчинниками. Та попри усе це проблеми залишалися і найбільшими з них були: матеріальне становище шкіл та їх кадрове забезпечення.

До кінця ХІХ ст. церковнопарафіяльні школи перетворились, по суті на державні і цілком успішно конкурували зі світськими. Держава надавала їм більше асигнувань, ніж державним навчальним закладам. Їх проблеми та можливі шляхи удосконалення активно обговорювались, що знайшло вияв і в академічному журналі. У перших двох його номерах за 1898 рік була опублікована стаття “К вопросу о характере народной школы» [13], автор якої висвітлював становище початкового шкільництва. Хоч кількість церковнопарафіяльних шкіл була велика, але їх патріархальна релігійність викликала критику інтелігенції. Конкуренція примушувала удосконалювати навчальний процес, розширювати коло предметів, проводити позанавчальні заходи тощо. Та все ж критика в бік церковного шкільництва лунала все гучніше, а захисників світської освіти ставало все більше.

Так упродовж другої половини XIX ст. журнал Київської духовної академії висвітлював діяльність початкової школи. Поява статей про них на його сторінках адекватно відображала сплеск суспільного інтересу до освіти. У 60-ті роки XX ст. – це було пов'язано з реалізацією шкільної реформи, у 80-90-ті роки – з посиленням уваги до початкової освіти, виявом чого було затвердження “Правил для церковно-приходських шкіл” 1884 року та їх впровадження. Автори опублікованих на сторінках “Трудов Киевской Духовной Академии” статей узагальнювали практику функціонування початкових шкіл, підкреслювали роль духовенства у справі народної освіти, порушували питання про мову навчання в школах, наголошували на необхідності матеріальної підтримки церковних шкіл, показували процес удосконалення навчального процесу, захищали церковне шкільництво від критичних нападів скептиків тощо.

Та поряд з матеріалами про початкову ланку освіти, в академічному журналі опубліковано значно більше статей про духовні училища та семінарії, а надто про Києво-Могилянську академію. Систематизація та вивчення матеріалів про інші навчальні заклади може бути окремими темами досліджень.

Джерела та література

1. К пятидесятилетию журнала “Труды Киевской Духовной Академии” // Труды Киевской Духовной Академии (далі – Т.К.Д.А.). – 1909. – Декабрь. – С. 695-700.
2. Гудзенко С.М. Висвітлення проблеми історії церкви України-Русі (Православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу “Труды КДА”. Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2002. – 20 с.
3. Кузнець Т.В. “Труды Киевской Духовной Академии” як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні / Т.В. Кузнець // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження історії і культури Полісся та України. – С. 186-200.
4. Кузнець Т.В. “Труды Киевской Духовной Академии” як джерело вивчення

біографій київських митрополитів / Т.В. Кузнець // Київська старовина – 2012 – №4. – С. 132-137.

5. Малышевський И.И. Несколько замечаний по поводу крестьянских при церквах школах в Минской епархии / И.И. Малышевский // Т.К.Д.А. – 1860. – Кн. III – С. 166-242.

6. По поводу распространения грамотности в юго-западной России // Т.К.Д.А. – 1861. – Кн. 5. – С. 103-110.

7. Малышевський Ив. Новые способы к лучшему устройству дела народного образования / И.И. Малышевський // Т.К.Д.А. – 1866. – Кн. 4. – С. 619-626.

8. К пятидесятилетию журнала “Труды Киевской Духовной Академии”// Т.К.Д.А. – 1909. – Декабрь. – С. 695-700.

9. Сольский С.М. По поводу Высочайше утвержденных правил о церковно-приходских школах / С.М. Сольский // Т.К.Д.А. – 1885. – №4. – С. 547-565.

10. Сольский С.М. Церковно-приходская школа / С.М. Сольский // Т.К.Д.А. – 1886. – №3. – С. 146-162.

11. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884-1909 г.г.) – СПб., 1909 – 86 с.

12. Булашев Г.О. Из истории церковно-приходских школ в Киевской епархии / Г.О. Булашев // Т.К.Д.А. – 1894. – №10. – С. 205-247; № 11. – С. 265-444.

13. К-в Н. К вопросу о характере народной школы / Н.К-в // Д.К.Д.А. – 1898. – №1. – С. 115-135; №2. – С. 225-248.

Янчук М.М.

“Труды Киевской Духовной Академии”
о начальных школах второй половины XIX века

В статье анализируются публикации о начальных (церковно-приходских) школах, которые помещались на страницах научного журнала Киевской академии. Подчеркивается, что программа этого печатного органа предусматривала публикацию материалов исторических и о важных явлениях общественной жизни, но интерес к народным школам постоянным не был.

Ведущими мотивами анализируемых публикаций были: роль духовенства в деле распространения народного образования, значение начальной школы для религиозного воспитания, необходимость материальной поддержки народных школ, место школы в жизни народа, создание нормативно-правовой основы функционирования начальных школ и государственное регулирование этим звеном системы образования.

Ключевые слова: народные школы, церковно-приходские школы, начальное образование, Киевская епархия, “Труды Киевской Духовной Академии”, православное духовенство, епархия.

M. Yanchuk

“Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii” (“Proceedings of Kyiv Theological Academy”) about primary public schools in the second half of the 19th century

Publications about primary (parish) schools that were posted in Kyiv Academy scientific journal have been analyzed in the article. It was noted that the journal included publication of materials on the history and status of education, but interest to public schools was not regular. The leading items of the analyzed publications were the following: the role of the clergy in the spread of education, meaning of primary school for religious education, the need of charitable support of public schools with books and funds, schools’ place in the lives of people, creating of legal framework for primary schools functioning and its state regulation.

Key words: public schools, parish schools, primary education, Kyiv Academy, “Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii” (“Proceedings of Kyiv Theological Academy”), the Orthodox clergy, diocese.